

Dalmålen

BUS GUNNEL ÅKESSON

En skatt som bevaras och förändras

Övre Dalarnas folkmål – de egentliga dalmålen – har många ålderdomliga drag. Sinsemellan uppvisar målen i de 21 socknar där de talas en mängd variationer i uttal och uttryck.

Dialektsplittringen i Sverige anses ha inletts under förhistorisk tid efter det att folkstammar började spridas över Skandinavien. Från det germanska språkområdet avdelades så småningom urnordiskan till olika nordiska dialekter. Dialekterna eller bygdemålen anses därför som den naturliga fortsättningen på fornspråket. Språken utvecklades i olika riktningar mellan grupper som var geografiskt åtskilda och isolerade, men också genom kontakter med främmande grupper. När och hur det här gick till kan man inte veta säkert. Men det som dialektforskningen kan tidsbestämma är att de stora dialektskillnaderna fanns vid medeltiden. Med rikssvenskan menas det konstruerade standardspråk som grundlades under Vasatiden för att möjliggöra nationalstatens behov av kommunikation med invånarna. Det som nu framträder alltmer är att dialekterna trängs tillbaka och att skillnaderna minskar. Från början uppstod detta genom standardspråkets tillkomst och hur språket talades i de stora städerna, främst i Stockholm. Sveriges dialektområden utgörs av sex stora

Ässt. Foto: Torbjörn Nääs

grupper: sydsvenska mål, götamål, sveamål, norrländska mål, östsvenska mål (dvs. svenskan i Finland och Estland) och gotländska mål. Gränserna är inte skarpa utan övergångarna sker gradvis.

Det egentliga dalmålet talas i ett stort geografiskt område i övre Dalarna med undergrupperna övre och nedre Västerdalarna, Ovan-siljan och Nedansiljan. Söder därom talas dala-bergslagsmål. I nordväst räknas Idre och Särna till det norska och härjedalska dialektområdet medan Orsa Finnmark språkligt hör till hälsingedialekterna. Dalmålet ingår i den stora gruppen sveamålet och delar många av dess kännetecken men har också många avvikelser. Variationer finns inom dalmålet även mellan angränsande socknar. De exempel på ord och uttryck som jag ger nedan hör hemma i den dialekt som talas på Sollerön i Ovan-siljanområdet. Som vi kan se håller fästena till det gamla fornspråket fortfarande.

De fornsvenska ändelsevokalerna i och u har bevarats (exempel *skuri*, *gatu*) liksom formerna *veri*, *vurti*, *nå* (varit, blivit, något). Exempel på kvarstående fornsvensk påverkan finns i ord med kort vokal som *erå* (hare), *kaku* och *stugu*. Vokalerna i och u ger uttalen *Livå*, *vitå*, *drupå* och *Luvå* (stort L markerar uttal av tjockt l). På Sollerön uttalas de flesta ord som börjar på l med ett tjockt l-ljud.

I kortstaviga ord där både stam och ändelse innehöll ett a-ljud i fornspråket ändras vokalerna. Exempel på detta är *gåpå*, *bäkät* och *skomäkär*. Diftonger är ett annat utmärkande drag. Fornspråkets au som i riksspråket gav ö har dragits samman till ett o som i *dod* (död) och *Lov* (löv). De äldre ljuden långt i, u och y diftongeras till *äj*, *åj*, respektive *öj*. Is motsvaras av *äjs*, suga blir *såjga* och yrväder heter *öjrvedär*. Den fornspråkliga förbindelsen av konsonanterna rd är bevarad; gård uttalas därför *gard* (och inte *gål* som längre söderut eller med ett sammansmält rd). På samma sätt uttalas kombinationen lj som l+j, sj som s+j, dj som d+j och stj som s+t+j. Man kan alltså säga ”*sjänä ur fint an kann djärå minn Ljosståkäär å stjännor*” (se hur fint man kan göra med ljusstakar och stjärnor) där alla konsonanter i språket tas till vara! Att uttala *dynndjstjuss* (åkdon för att köra gödsel i) är verkligen tungvrickande. Hårt g hörs i till exempel *varg* och *öLg* (älg) och hårt k i *källd* (källa), *käpp* och *känna*. Inuti ord förmjukas g, k och sk; *skojän*, *bänntjän*, *fisstjän* (skogen, bänken, fisken). Fornsvenska inskottskonsonanter finns kvar i ord som *gambeL* och *rambeL*. Ljudet h bortfaller framför vokal; hammare blir *åmår*. Fornspråkets u finns kvar i ord som *mukå* och *stukk* (gräva, stock). Som adjektivändelse används *-in*, *-un* eller *-ån* som i *roLin*, *stadun* och *tokån*.

Sollerömmålet har behållit fornsvenskans tre genus: maskulinum, femininum och neutrum; *an*, *o* och *ä* (han, hon, det). »Den« saknas alltså. Genus omfattar även andra ord än människor och djur. ”*I sätt mi ata jenum vinbersbåssk å flukkär-åv an*” (jag sätter mig bredvid en vinbärsbuske och plockar av den), busken är maskulinum, vilket ger *an*. Dativböjning görs av substantiv och vissa pronomen. ”*I sit ata kullon*” (jag sitter bredvid flickan) eller ”*tävLingg milå kullum å pöjkum*”. Verben personböjs i plural nutid och dåtid. Verbet »vara« böjs i nutid plural enligt följande: *vir eum*, *ir eir*, *dämm e*. »Vi springer« blir »*vir köjtum*« (men »*i*, *du*, *an*, *o*, *ä köjtär*«), *ni springer* »*ir köjtir*«, *de springer* »*dämm köjta*«.

Ordförrådet uppvisar en blandning av ålderdomliga uttryck och nytillkomna ord. Att enbart vokaler kan bilda meningar finns även på andra håll, men är mycket vanligt i sollerömmålet, till exempel ”*ä o a, ä a i o*” (det hon har, det har jag också). Gamla ord är *ärdär*, *gåvt*, *stäckån* (axlar, kärt, kort), *uppikringg* och i ordvändningar som i ”*Stina sudi*

Fjerålldär. Foto: Torbjörn Nääs

kvännum” (Stina söderut vid kvarnarna). Ordet *kulla* betyder flicka eller dotter, oavsett plats i världen. Det intressanta är att dalmålets fornspråksdrag kunnat leva vidare seklerna igenom även om sättet att tala förändrats allt från den förhistoriska tiden till modernt rikstalspråk och nutida dialekter. I genuint sollerömål (i jämförelse med senare generationer) är dativ- och verbböjning liksom insikten i ordens genus självklar. Men under de senaste decennierna har förändringar skett. Personböjning av verben, tjockt L och gammalt ordförråd finns kvar, men ofta har känslan för dativ och ordens genus försvagats. En hel del standardsvenska ord har letat sig in i småord »som, liksom, man, när, därför« i stället för dialektorden »så, släk-så, an, när, födö«. Utvecklingen drabbar dialekterna gradvis på alla nivåer: uttal, ordförråd, ordbildning och böjning. Det som ändå känns hoppfullt är att talets särpräglade satsmelodi inte kommer att försvinna. Den som vill lyssna på hur genuint sollerömål kan låta, kan gå in på Hembygdsföreningens hemsida www.sollero-hembygd.se. Där finns det inspelningar av gamla Solleröbors berättelser.

Bus Gunnel Åkesson

Källförteckning:

Wessén Elias (1969). Våra folk mål. Fritzes

Moberg Lena m.fl. (1996) Svenskan i tusen år. Norstedts.

Pettersson Gertrud (2005) Svenskan under sjuhundra år. Studentlitteratur.

Nationalencyklopedin (1990). Band 4 Höganäs. Bokförlaget Bra Böcker AB.

Margit Andersson och Suzanne Danielsson (1999) »Färder från Soldn« (Spår från Sollerön). En ordbok på Sollerömål.